

Лекція 1

Зародження й розвиток давньоукраїнської державності (IX – перша половина XIV ст.)

Література

1. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси : ЧДТУ, 2016. 644 с.

2. Фігурний Ю.С. Особливості і закономірності зародження, формування українського етносу від найдавніших часів до середини XIV ст. на теренах України: етнічні, державотворчі і націєтворчі процеси в українознавчому вимірі. Київ : ННДІУ. 2010. 158 с.

Офіційна радянська історична наука на чолі з академіком Михайлом Покровським, аж до погрому його школи 1936 р., розглядала етнічні процеси в Київській Русі фактично з позицій М. Грушевського, проголошених ще в 1904 р. у праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Л.Залізняк з цього приводу пише: «Вважалося, що кожен із східнослов'янських народів у межах Київської Русі мав власний історичний струмінь і батьківщину. Праукраїнці Південної Русі постали під сильним впливом іранських народів Надчорномор'я та греко-візантійської цивілізації. Білоруси формувалися на балтському субстраті. Обличчя білоруської нації значною мірою формувалося впливами Київської Русі, а пізніше в складі литовсько-польської конфедерації. Формування російського етносу відбувалося в ході слов'янської колонізації лісових обширів, заселених балтськими та фінськими племенами. Великий вплив на росіян справили тісні контакти з татарами у XII – XV ст.». Розглядала цю проблему і історична школа М. Покровського. М. Грушевський у перших томах «Історії України-Руси» категорично заперечував домагання Московської Русі на частину давньоруської спадщини, спадкоємцем якої, на його думку, є виключно «українсько-руська народність»: «Київська держава, право, культура були утвором однієї народності, українсько-руської; Володимиро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII вік... Володимиро-московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своєму корені... Общеруської історії не може бути, як немає общеруської народності».

Український дослідник Г. Півторак підтримує вищезазначену тезу Грушевського і зазначає, що: «Наукові дослідження етногенезу (тобто походження) східних слов'ян мають уже майже двохсотлітню традицію, і за цей час сформувалося декілька основних концепцій. Так, у царській Росії офіційні ідеологи, підтримувані тогочасними істориками, сприймали всіх східних слов'ян як «єдиний русский народ» і починали його історію від Київської Русі, вважаючи її найдавнішою російською державою. Цікавим проявом цієї міфотворчості є написання в словосполученні «древнерусская народность» слова «древнерусская» з двома «с», така форма передбачає сприйняття тієї народності як виняткової попередниці тільки російського народу. Радянська історіографія визнала право не тільки російського, але й українського та білоруського народів на свою історію і свою мову, проте партійні ідеологи не змогли позбутися імперських претензій на історичну спадщину Київської Русі. Проголосивши її «общевосточнославянским государством», ці ідеологи пропагували доктрину, схвалену найвищими компартійними інстанціями, згідно з якою витоки українського та білоруського народів і відповідно їхніх мов відносять до пізнього середньовіччя (XIV–XV ст.). На спроби деяких російських істориків і філологів починати історію Росії й російської мови від IX–X ст. офіційна влада дивилася «крізь пальці», проте такі самі прагнення в Україні і Білорусі вважалися ворожими й жорстоко переслідувалися.

Протягом тривалого часу лише в діаспорі українські вчені могли вільно висловлювати свої погляди й розвивати концепцію етногенезу українців згідно з історичною правдою». Цитований вище Л.Залізняк зазначав також, що «праукраїнці з одного боку і праросіяни та прабілоруси з іншого розвивалися власними історичними шляхами з початкових стадій

формування субстрату цих етносів у першій половині 1 тис. до н.е. Не випадково українці належать до іншого антропологічного типу ніж білоруси та росіяни.

Таким чином, твердження офіційної радянської історичної науки, що долі східнослов'янських народів розійшлися лише в пізньому середньовіччі внаслідок розгрому татарами Русі не відповідає даним археології. Це сталося ще до постання держави Русь, якій так і не вдалося консолідувати східних слов'ян в єдиний етнос». Прибічники нового бачення етнопоходження деяких слов'янських народів, зокрема В.Білінський, стверджують: московіти – етнос фінського походження з великим додатком пізнішої татарської (тюрської) крові. Одним із аргументів при цьому називають результати археологічних досліджень авторитетного російського археолога, графа Олексія Уварова, згідно з якими на теренах «колиски московської землі» ним не знайдено жодного слов'янського поховання (7729 круглих курганів VIII – XVI ст).

На думку більшості мовознавців, з XI ст. мову Південної Русі можна вважати праукраїнською. Державотворчим етносом Русі-України, таким чином, є український. Дискусії щодо походження українського народу тривають і зараз, переходячи інколи з суто наукової в політичну площину.

Роздробленість Київської Русі. Галицько-Волинське королівство.

Після відокремлення в кінці XI ст. Галичини від Києва, в трьох її князівствах правили Ростиславичі – Рюрик, Володар і Василько. У 1141 р. син Володаря Володимирко об'єднав усі три князівства в одне і у 1144 р. переніс його столицю в м. Галич. Син Володимирка князь Ярослав Осмомисл зміцнив Галицьке князівство, розширив його кордони до гирла Дунаю. Він підтримував добрі відносини з Угорщиною, Німеччиною, успішно воював з половцями. Серйозною проблемою для Ярослава

Осмомисла були відносини з сильними в цьому князівстві боярами. Він не тільки рахувався з ними, але часто був змушений підкорятися їм. За Ярослава успішно розвивалася економіка Галичини. На рубежі XII-XIII ст. остаточно визначилося три основні політичні центри, які мали вирішальний вплив на політичне життя всієї Русі: Володимиро-Суздальське князівство та Новгородська боярська республіка, що знаходились поза межами території сучасної України, а на українських землях – Галицько-Волинське королівство (в літописах його інколи називали «Руське королівство»). Це князівство відіграло особливо важливу роль у формуванні української народності.

Перед смертю (1187 р.) Ярослав Осмомисл віддав більшу частину Галичини сину від незаконної дружини Насті – Олегу, а Перемишль – законному синові Володимирі. Але після смерті Ярослава незадоволені бояри прогнали Олега, а князем єдиного галицького князівства призначили Володимира Ярославича. Пізніше відносини між галицьким князем та боярством настільки ускладнилися, що він змушений був тікати до Угорщини. Цим скористався угорський король Бела III, який оголосив себе королем Галичини і призначив свого сина Андрія намісником. За допомогою польського князя Казимира II Краківського Володимир Ярославич повернув собі галицький престол і правив до своєї смерті у 1199 р. Він був останнім із династії Ростиславичів.

Бояри покликали правити волинського князя Романа Мстиславовича, котрий у 1199 р. об'єднав Волинь з Галичиною, приєднав Київ і став володарем Галицько-Волинської держави. Він повів боротьбу проти знатного галицького боярства, спираючись на дрібне боярство та міське населення. Галицько-Волинська держава за правління Романа Мстиславовича та його синів стала, в силу національного складу населення та загальної історичної традиції, спадкоємницею Русі-України.

Після смерті Романа у 1205 р. у Галицько-Волинському князівстві на тривалий час установилося беззладдя. Почалася боротьба між окремими боярськими угрупованнями та претендентами на княжий престол. Цим черговий раз спробували скористатися Польща та Угорщина. Під час монгольської навали, завдяки своєму географічному розташуванню, героїчній боротьбі народу та мудрій політиці князя Данила Галицького, Галицько-

Волинська держава не зазнала таких спустошливих руйнувань, як інші князівства, і зберегла відносну незалежність. В силу окреслених причин Галицько-Волинська держава залишилася протягом другої половини XIII – першої половини XIV ст. тим останнім рубежем, на якому збереглась українська державність і самобутність народу. Вона стала спадкоємницею кращих традицій Київської Русі. В XII ст., вперше, в Київському літописі (під 1187 р.), з'являється назва «Україна». Деякі історики та лінгвісти виводять походження цього слова від «Окраїна», маючи на увазі, що Україна – менша частина Росії, тим більше, що пізніше в офіційних документах російського самодержавства з'являється термін «Малоросія».

Але уже сам той факт, що термін «Україна» ми знаходимо ще у 1187 р., тобто в той час, коли ще не існувало власне Російської держави, по відношенню до якої Україна могла бути окраїною, заперечує подібне припущення. Більш ймовірно, що слово «Україна» вживалося у значенні «Край», «Країна» (Саме так пояснює його походження М.Грушевський). До речі, слід сказати, що впродовж ще тривалого часу та держава, яка склалася з центром у Москві і зараз називається Росією, мала офіційну назву Московське царство або Московія. На період феодальної роздробленості України-Русі припадає одна з найзагадковіших сторінок вітчизняної історії – монголо-татарський погром (татарщина). Тут є різні точки зору. Монгольські племена з давніх часів проживали в Центральній Азії і займалися кочовим скотарством. У кінці XII – на початку XIII ст. у них прискорився процес розкладу первіснообщинного ладу, інтенсивно формувалися феодальні відносини.

У 1206 р. хан Темучин об'єднав розрізнені племена під своєю владою і проголосив себе Чингісханом (великим ханом). Після цього монгольські племена стали грізною військовою силою, становлячи величезну небезпеку для інших народів: феодальна верхівка, прагнучи оволодіти новими пасовищами, організувала грабіжницькі походи, які відіграли трагічну роль в історії багатьох країн. Після завоювання Південного Сибіру, Північного Китаю, держав Середньої Азії і Закавказзя, монголо-татари у причорноморських степах розбили половців.

Відчувши загрозу, частина руських князів, об'єднавшись із залишками половецького війська, зробили спробу зупинити агресію. В 1223 р. на річці Калці відбулася вирішальна битва, в якій об'єднані сили руських князів та половців діяли неузгоджено і зазнали нищівної поразки. Але монголи, провівши розвідку боєм і поставивши завдання підкорити в майбутньому всю Східну Європу, на той час відступили. У 1236 р. 150-тисячне військо під командуванням хана Батия вирушило в похід і протягом 1237 – 1238 рр., долаючи відчайдушний опір князівств Північно-Східної Русі, які захищалися поодиноці, перетворили в руїни їх міста і села.

Південноруські князі, на жаль, не врахували гіркового досвіду своїх сусідів і не змогли навіть перед смертельною небезпекою піднятися вище взаємної неприязні та ворожнечі. Ніяких практичних дій для спільної боротьби не було вжито. Ця боротьба була мужньою, але монголи вміло використали свою чисельну перевагу, воєнний досвід, а головне – ізольованість кожного князівства, що захищалося. Після їх почергового завоювання населення винищувалося або потрапило в рабство, а великі квітучі міста або ж назавжди зникали, або піднявшись із руїн через багато років, так і не змогли повернути своє попереднє значення. Героїчною і водночас трагічною сторінкою історії українського народу стала восени 1240 р. оборона Києва. Її очолював воєвода Дмитро, якого разом з військовою дружиною прислав на допомогу галицький князь Данило Романович. Та захищало місто все населення. Лише на дев'ятий день штурму нападники увірвалися в Київ через пролом у стінах.

Киян та їх місто спіткала доля інших жертв агресії: більшість із них загинула, а решта потрапила в неволю. Монголи стерли з лиця землі чудові архітектурні споруди, зокрема неповторну в своїй красі Десятинну церкву. Після захоплення Києва, монголо-татари спустошили Галицько-Волинську державу – наймогутніше на той час державне утворення України. При цьому талановитий воєначальник і державний діяч, старший син Романа

Мстиславовича князь Данило Галицький (1238 – 1264) зумів завдати монголам кількох поразок. Врешті-решт, це князівство теж зазнало руйнувань і визнало владу Золотої Орди (держави монголів); але його залежність була меншою, ніж інших українських земель, які потрапили під пряму владу завойовників. З метою створення антиординської коаліції князь Данило Галицький почав переговори з папою римським Інокентієм IV. У 1253 р. папа надіслав Данилу королівську корону, але ідея загальноєвропейського «хрестового походу» не знайшла підтримки. У 1258 р. на Галицько-Волинське королівство напало військо хана Бурундая, і Данило змушений був підкоритися Орді, власноручно знищити фортечні укріплення та відмовитися від антитатарських планів.

Державний діяч, талановитий полководець та дипломат король Данило Романович належить до найбільш видатних правителів України. Він правив спільно зі своїм братом Васильком, волинським князем, який після смерті Данила Галицького у 1264 р. формально став головою Галицько-Волинської держави. До смерті князь Василько проживав у Володимирі-Волинському, а сини Данила – на Галичині. З 1269 р. єдиним Галицько-Волинським володарем став син Данила Лев I, який розширив територію держави, приєднавши Люблінську землю та Закарпаття.

Разом з монголо-татарами Лев Данилович брав участь у походах проти Польщі. Син Лева Юрій I зумів значно збільшити економічний добробут держави, домігся створення Галицької митрополії. Його сини Лев II і Андрій I (1315-1323 рр.) всіляко сприяли торгівлі і у зовнішній політиці орієнтувалися на Тевтонський орден. Зміцнивши державу, вони почали війну з татарами (загинули в 1323 р.). З їх смертю перервалася династія Данила і бояри запросили на престол князя Юрія, котрий був сином мазовецького князя Тройдена та сестри Лева II і Андрія. Юрій Тройденович запрошував іноземців, сприяв німецькій колонізації краю, дозволяв проповідувати католицьку віру. Це викликало вкрай негативну реакцію галицьких бояр. У 1340 р. вони отруїли Юрія II і запросили на престол його зятя – литовського князя Любарта. Це створило можливість політичного об'єднання Литви та України, що не могло не стривожити Польщу, яка у 1349 р. організувала похід на Галичину і захопила Львів. Боротьба за Галичину тривала до 1387 р.

З цього часу Україна фактично втратила свою самостійність. Особливо тяжко склалась доля середнього Подніпров'я та східноукраїнських територій. Ці землі більш ніж сторіччя перебували під безпосереднім ярмом (ігом) чужоземців. При цьому значна частина національного доходу у вигляді данини йшла за межі країни, багатьох талановитих ремісників погнали в рабство, а спустошливі набіги, які супроводжувалися вбивствами і погромами, продовжувалися. Унаслідок цього почався довгий економічний, політичний і культурний занепад Подніпров'я та східноукраїнських земель, що призвело до їх вікового відставання від передових країн. Але визвольна боротьба, яка на завойованих землях не припинялася, змусила Батия відмовитись від завоювання інших європейських країн. У цьому контексті можна стверджувати, що наші предки врятували від загибелі європейську цивілізацію, століттями розплачуючись за це своєю гіркою долею.